Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal
Impact Factor 5.98
ISSN No. 2456-1665

धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांच्या उत्पन्न, रोजगार व जीवनस्थितीचे मूल्यांकन

श्रीमती रोहिणी दिलीप भामरे
संशोधक
(एम.कॉम, बी.एड.)
क.ब.चौ. उमवि जळगाव
bhadanerohini86@gmail.com

डॉ. हंसराज मधुकर पाटील
मार्गदर्शक
सिस्टेल इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट आणि रिसर्च, देवपूर, धुळे
hmpatil.systel@gmail.com

सारांश:-

भारत हा कृषिप्रधान देश असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया शेतीवर आधारित आहे. शेती क्षेत्रात शेतमजुरांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. धुळे जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. मात्र, शेतमजुरांना हंगामी रोजगार, कमी मजुरी, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव आणि निकृष्ट जीवनमान अशा विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांच्या उत्पन्न, रोजगार व जीवनस्थितीचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे. संशोधनासाठी 100 शेतमजुरांची नमुना निवड करून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संशोधनातून असे दिसून आले की बहुसंख्य शेतमजुरांचे वार्षिक उत्पन्न कमी असून रोजगाराच्या संधी हंगामी स्वरूपाच्या आहेत. तसेच शिक्षण, आरोग्य व निवासाच्या सुविधांमध्ये अनेक मर्यादा आढळून आल्या.

की-वर्ड्स: शेतमजूर, उत्पन्न, रोजगार, जीवनमान, धुळे जिल्हा.

प्रस्तावना:-

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कृषी क्षेत्रातील उत्पादन प्रक्रियेमध्ये शेतमजुरांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. शेतमजूर हे भूमिहीन अथवा अल्पभूधारक असतात व ते स्वतःच्या उपजीविकेसाठी इतरांच्या शेतावर मजुरी करतात. धुळे जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या उत्तर-पश्चिम भागात स्थित असून त्याची अर्थव्यवस्था मुख्यतः कृषी क्षेत्रावर आधारित आहे. जिल्ह्यात कापूस, ज्वारी, बाजरी, मका, कांदा व इतर नगदी पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. शेतीचे स्वरूप प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असल्याने शेतमजुरांच्या रोजगारावर आणि उत्पन्नावर मोठा परिणाम होतो. शेतमजुरांचे उत्पन्न, रोजगार आणि जीवनमान यांचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे कारण यामुळे ग्रामीण विकासाच्या धोरणांना दिशा मिळू शकते.

संशोधनाची समस्या

धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांना वर्षभर पुरेसा रोजगार उपलब्ध होत नाही. शेतीतील यांत्रिकीकरण, हंगामी कामे आणि अपुरी मजुरी यामुळे त्यांचे आर्थिक जीवन अस्थिर झाले आहे. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्न, रोजगार आणि जीवनस्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1. धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांच्या उत्पन्नाचे मूल्यांकन करणे.
2. शेतमजुरांच्या रोजगाराच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
3. शेतमजुरांच्या जीवनस्थितीचे परीक्षण करणे.
4. उत्पन्न आणि जीवनमान यांच्यातील संबंध तपासणे.
5. शेतमजुरांच्या समस्या व त्यावरील उपाय सुचविणे.

गृहितके (Hypotheses)

H_{01} (Null Hypothesis)

धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांच्या उत्पन्नाचा त्यांच्या जीवनमानावर कोणताही महत्त्वपूर्ण परिणाम होत नाही.

H_{11} (Alternative Hypothesis)

धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांच्या उत्पन्नाचा त्यांच्या जीवनमानावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो.

H_{02}

शेतमजुरांच्या रोजगाराच्या दिवसांचा त्यांच्या वार्षिक उत्पन्नाशी संबंध नाही.

H_{12}

शेतमजुरांच्या रोजगाराच्या दिवसांचा त्यांच्या वार्षिक उत्पन्नाशी सकारात्मक संबंध आहे.

संशोधन पद्धती

१. संशोधनाची रचना (Research Design)

या अभ्यासासाठी **वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धती**चा वापर करण्यात येईल. या पद्धतीद्वारे धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांची उत्पन्नाची स्थिती, रोजगाराच्या संधी, कामाचे स्वरूप तसेच त्यांची सामाजिक व आर्थिक जीवनस्थिती यांचे मूल्यांकन करण्यात येईल.

२. अभ्यासाचे क्षेत्र (Area of Study)

सदर संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील **धुळे जिल्हा** अभ्यासक्षेत्र म्हणून निवडण्यात आला आहे. जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांतील ग्रामीण भागातील शेतमजुरांचा अभ्यास करण्यात येईल.

३. माहितीचे स्रोत (Sources of Data)

अ) प्राथमिक माहिती (Primary Data):

- शेतमजुरांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती
- प्रश्नावली (Questionnaire)
- निरीक्षण पद्धती (Observation Method)

ब) दुय्यम माहिती (Secondary Data):

- जनगणना अहवाल
- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक आढावा
- शासनाचे कृषी व रोजगार विषयक अहवाल
- संशोधन लेख, पुस्तके, नियतकालिके व संकेतस्थळे

४. नमुना निवड पद्धती (Sampling Technique)

सदर अभ्यासासाठी **स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती (Stratified Random Sampling Method)** वापरण्यात येईल. धुळे जिल्ह्यातील निवडक गावांमधून शेतमजुरांची निवड केली जाईल.

५. नमुना आकार (Sample Size)

अभ्यासासाठी धुळे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांतील **१०० शेतमजुरांचा नमुना** निवडण्यात येईल. नमुन्यामध्ये पुरुष व महिला शेतमजुरांचा समावेश केला जाईल.

६. माहिती संकलनाची साधने (Tools of Data Collection)

- संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire)
- मुलाखत अनुसूची (Interview Schedule)
- प्रत्यक्ष निरीक्षण (Direct Observation)

७. माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण (Data Classification and Analysis)

संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून तिचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात येईल. यासाठी:

- टक्केवारी पद्धती (Percentage Method)
- सरासरी (Average/Mean)
- सारण्या (Tables)
- आलेख व आकृत्या (Graphs and Charts)

यांचा वापर करण्यात येईल.

नमुना निवड (Sampling)

धुळे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमधून 100 शेतमजुरांची सोयीस्कर नमुना पद्धतीने निवड करण्यात आली.

नमुना आकार

घटक	संख्या
शेतमजूर	100

Data Analysis and Interpretation

तक्ता 1

प्रतिसादकर्त्यांचे लिंगनिहाय वर्गीकरण

लिंग	संख्या	टक्केवारी
पुरुष	60	60%
महिला	40	40%
एकूण	100	100%

आलेख ०१

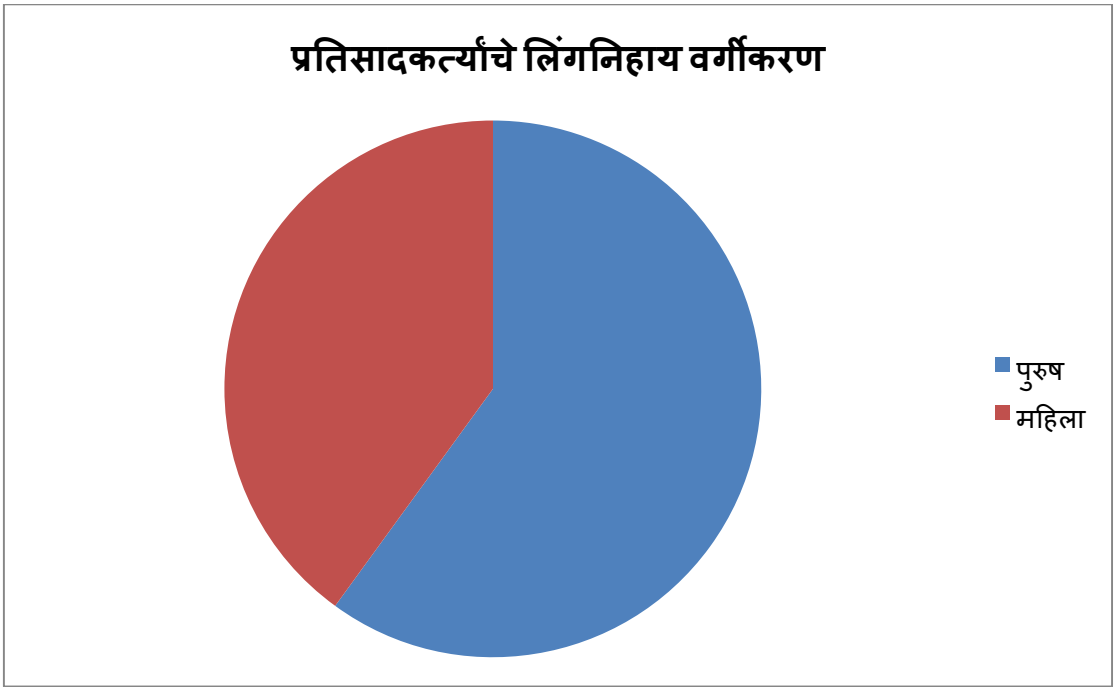

विश्लेषण

वरील तक्ता क्र. 01 वरुन असे दिसुन येते की, नमुना शेतमजुरांमध्ये 60% पुरुष आणि 40% महिला आहेत.

तक्ता 2
वार्षिक उत्पन्नाचे वर्गीकरण

उत्पन्न (रु.)	संख्या	टक्केवारी
50,000 पेक्षा कमी	35	35%
50,000-1,00,000	45	45%
1,00,000-1,50,000	15	15%
1,50,000 पेक्षा जास्त	5	5%
एकूण	100	100%

आलेख ०२

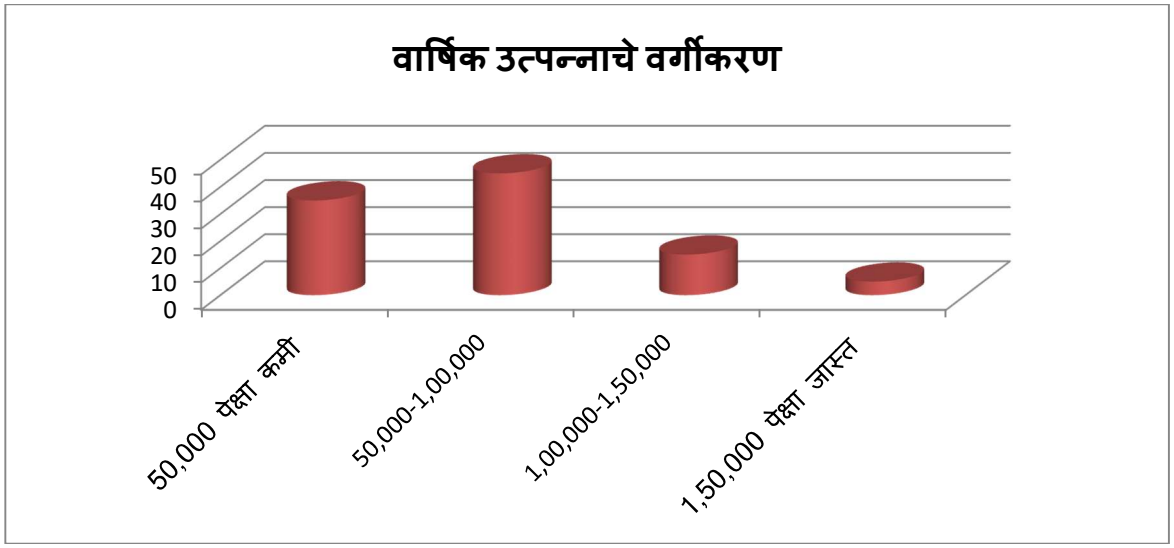

विश्लेषण

वरील तक्ता क्र. 02 वरुन असे दिसुन येते की, 80% शेतमजुरांचे वार्षिक उत्पन्न 1 लाख रुपयांपेक्षा कमी आहे. यावरून आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच 1 लाख ते 1.5 लाख रुपये उत्पन्न असलेले शेतमजुर फक्त 15% आहे आणि 1.5 लाख पेक्षा जास्त उत्पन्न असेलेले शेतमजुर फक्त 5% आहेत. यावरुन असे लक्षात येते की, आर्थिक स्थिती चांगली असलेल्या शेतमजुरांची संख्या खुपच कमी आहे.

तक्ता 3
रोजगार दिवसांचे वर्गीकरण

रोजगार दिवस	संख्या	टक्केवारी
100 दिवसांपेक्षा कमी	20	20%
100-150 दिवस	40	40%
151-200 दिवस	25	25%
200 पेक्षा जास्त	15	15%
एकूण	100	100%

आलेख ०३

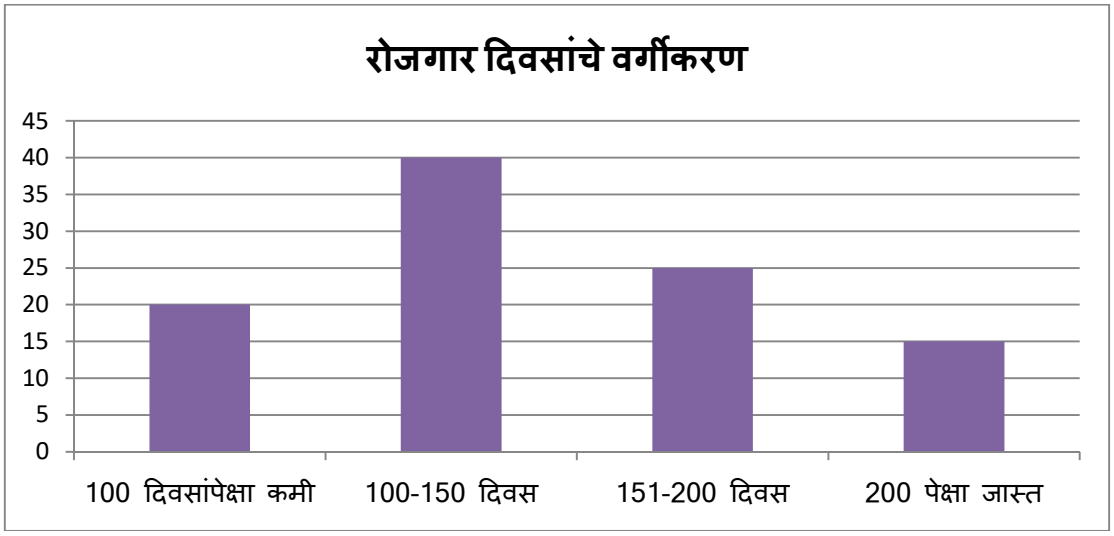

विश्लेषण

वरील तक्ता क्र. 03 वरुन असे दिसुन येते की, 60% शेतमजुरांना वर्षभरात 150 दिवसांपेक्षा कमी रोजगार मिळतो. तसेच 151 दिवस ते 200 दिवस रोजगार मिळणा-या शेतमजुरांची संख्या 25 असुन 200 पेक्षा जास्त दिवस रोजगार मिळणा-या शेतमजुरांची संख्या एकुण नमुनाशी तुलना केल्यास खुप कमी म्हणजेच 15 इतकी आहे.

तक्ता 4
निवास स्थिती

प्रकार	संख्या	टक्केवारी
कच्चे घर	50	50%
अर्धपक्के घर	35	35%
पक्के घर	15	15%
एकूण	100	100%

आलेख ०४

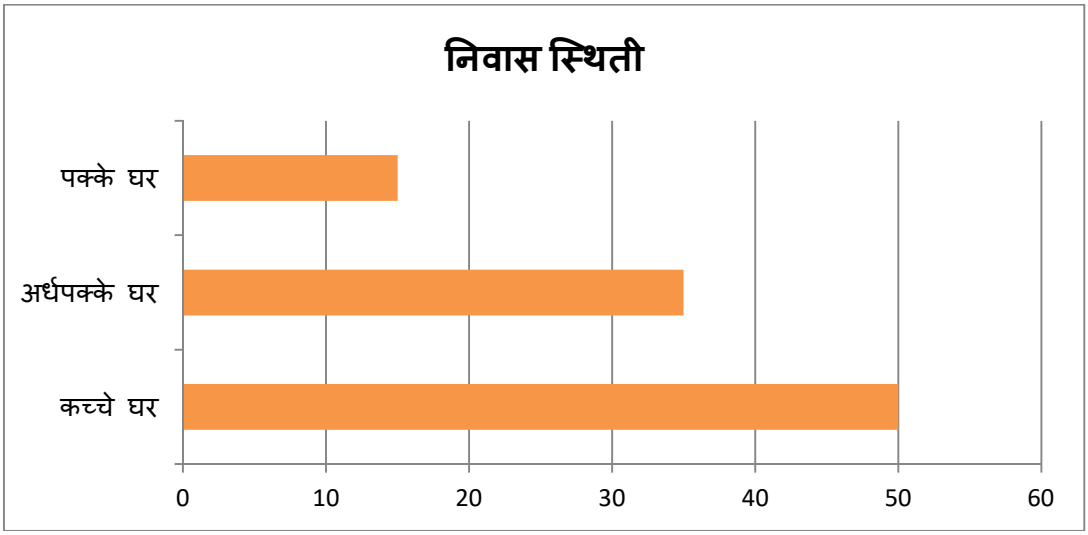

विश्लेषण

वरील तक्ता क्र. 04 वरुन असे दिसुन येते की, 50% शेतमजूर अजूनही कच्च्या घरात राहतात.

तक्ता 5
शैक्षणिक स्थिती

शिक्षण	संख्या	टक्केवारी
निरक्षर	20	20%
प्राथमिक	40	40%
माध्यमिक	25	25%
उच्च माध्यमिक व त्यापुढे	15	15%
एकूण	100	100%

आलेख ०५

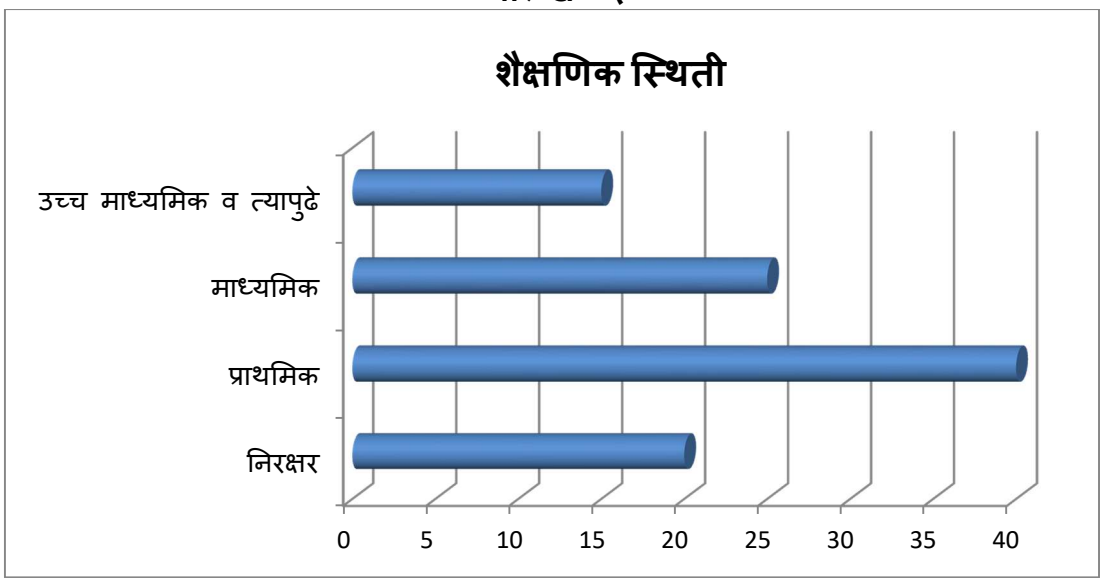

विश्लेषण

वरील तक्ता क्र. 05 वरुन असे दिसुन येते की, 60% शेतमजुरांचे शिक्षण प्राथमिक स्तरापर्यंत मर्यादित आहे. उच्च माध्यमिक व त्यापुढे शिक्षण घेणा-या शेतमजुरांची टक्केवारीचा विचार करता फक्त 15% आहे. यावरुन असे लक्षात येते की, अजुन देखिल खुप शेतमजुर हे शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आलेले नाही.

गृहितकांची चाचणी (Testing of Hypothesis)

H_{01} : उत्पन्नाचा जीवनमानावर परिणाम नाही.

उत्पन्न आणि जीवनमान निर्देशांक यांच्यामधील सहसंबंध गुणांक (r) = 0.68 आढळला.
r चे मूल्य +0.68 असल्याने सकारात्मक आणि मध्यम ते उच्च संबंध दिसून येतो.

निष्कर्ष

H_{01} फेटाळण्यात येते.
H_{11} स्वीकारण्यात येते.
म्हणजेच शेतमजुरांच्या उत्पन्नाचा त्यांच्या जीवनमानावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो.

H_{02} : रोजगार दिवसांचा उत्पन्नाशी संबंध नाही.

रोजगार दिवस आणि वार्षिक उत्पन्न यांच्यातील सहसंबंध गुणांक (r) = 0.72 आढळला.

निष्कर्ष

H_{02} फेटाळण्यात येते.
H_{12} स्वीकारण्यात येते.
यावरून रोजगाराचे दिवस वाढल्यास शेतमजुरांचे उत्पन्न वाढते असे दिसून येते.

सूचना

1. शेतमजुरांसाठी वर्षभर रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी मनरेगा व इतर योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
2. किमान वेतन कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करावी.
3. कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.
4. शेतमजुरांसाठी आरोग्य विमा योजना उपलब्ध कराव्यात.
5. ग्रामीण गृहनिर्माण योजनांचा विस्तार करावा.
6. शेतमजुरांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी विशेष शिष्यवृत्ती योजना राबवाव्यात.

निष्कर्ष

1. धुळे जिल्ह्यातील बहुसंख्य शेतमजुरांचे वार्षिक उत्पन्न 1 लाख रुपयांपेक्षा कमी आहे.
2. रोजगाराच्या संधी प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपाच्या आहेत.
3. शेतमजुरांपैकी मोठा वर्ग कच्च्या घरात राहतो.
4. शिक्षणाचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे.
5. उत्पन्न आणि जीवनमान यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळतो.
6. रोजगाराचे दिवस वाढल्यास उत्पन्नात वाढ होते.
7. शेतमजुरांना सामाजिक सुरक्षा योजनांचा मर्यादित लाभ मिळतो.

धुळे जिल्ह्यातील शेतमजुरांची आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती अजूनही समाधानकारक नाही. कमी उत्पन्न, हंगामी रोजगार, अपुरे शिक्षण आणि निकृष्ट जीवनमान या प्रमुख समस्या आहेत. संशोधनातून उत्पन्न, रोजगार आणि जीवनमान यांच्यात सकारात्मक संबंध असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे शेतमजुरांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी रोजगार निर्मिती, सामाजिक सुरक्षा, कौशल्य विकास आणि शिक्षण यांवर भर देणे आवश्यक आहे. शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक प्रशासन यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळे शेतमजुरांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत होऊ शकते.

संदर्भसूची (References)

1. Government of Maharashtra, Economic Survey of Maharashtra.
2. Census of India Reports.
3. Datt, R. & Sundaram, K.P.M. – Indian Economy.
4. Desai, V. – Rural Development in India.
5. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare Reports.
6. National Sample Survey Office (NSSO) Reports.
7. Yadav, S.S. (2022), Agricultural Labour and Rural Economy.
8. विविध संशोधन लेख व नियतकालिके.